

Entre la ruralitat i la urbanització: les dinàmiques socials a l'Europa mediterrània

ROSA CONGOST*

Centre de Recerca d'Història Rural
Universitat de Girona

Resum

Les especialitzacions historiogràfiques, si bé són necessàries, sovint es troben inspirades en visions estereotipades i dicotòmiques que no sempre responen a la realitat històrica i poden repercutir negativament en l'anàlisi i, per tant, en el coneixement d'aquesta realitat. Una especialització excessiva en el món rural o en el món urbà es revela poc útil si només s'estudien els temes que accentuen el paper modernitzador de les ciutats i el paper poc dinàmic dels habitants del camp, cosa que fa cada vegada més difícil el qüestionament d'aquests tòpics. El mateix pot passar, en una altra escala, si es parteix de la idea que els processos modernitzadors només es podien donar en determinades àrees geogràfiques. És el que ha succeït recentment en el debat historiogràfic entorn de la revolució industrial, que ha considerat marginal i irrellevant del paper de l'Europa mediterrània en un procés d'aquest tipus. L'autora subratlla, a partir d'aquests dos exemples, la manca de diàleg historiogràfic de les posicions que actualment dominen en els fòrums acadèmics respecte de l'obra pionera d'autors com Ernest Labrousse i Pierre Vilar a les

* Agraïxo als organitzadors del Congrés d'Història Moderna de Catalunya del 2018, l'encàrrec de la ponència de la Secció Món Rural - Món Urbà i als editors de la revista Pedralbes, que hagin permès conservar el to oral de la meva intervenció. Les reflexions exposades en el marc de la ponència s'emmarquen en el projecte de recerca PGC2018-096350-B-I00, finançat pel Ministeri de Ciència, Innovació i Universitats.

dècades centrals del segle xx i fa una crida a les generacions més joves a participar activament en aquests debats acadèmics.

Paraules clau: revolució industrial, Europa mediterrània, rural, urbanització, emfiteusi.

Entre la ruralidad y la urbanización: las dinámicas sociales en la Europa mediterránea

Resumen

Las especializaciones historiográficas, si bien son necesarias, a menudo se inspiran en visiones estereotipadas y dicotómicas que no siempre se corresponden con la realidad histórica y que pueden repercutir negativamente en el análisis y, por lo tanto, en el conocimiento de esta realidad. Una especialización excesiva en el mundo rural o en el mundo urbano se revela poco útil si solo se estudian los temas que acentúan el papel modernizador de las ciudades y el papel poco dinámico de los habitantes del campo, lo cual dificultaría cada vez más el cuestionamiento de estos tópicos. Lo mismo puede ocurrir, en otra escala, si se parte de la idea de que los procesos modernizadores solo podían darse en determinadas áreas geográficas; es lo que ha sucedido recientemente en el debate historiográfico en torno a la revolución industrial, que ha considerado marginal e irrelevante el papel de la Europa mediterránea en un proceso de este tipo. La autora subraya, a partir de estos dos ejemplos, la falta de diálogo historiográfico entre las posiciones que actualmente dominan en los fóruns académicos y la obra pionera de autores como Ernest Labrousse y Pierre Vilar en las décadas centrales del siglo xx, y hace una llamada a las generaciones más jóvenes para que participen activamente en estos debates académicos.

Palabras clave: revolución industrial, Europa mediterránea, rural, urbanización, emfiteusis.

*Between rurality and urbanization: social dynamics in Mediterranean Europe***Abstract**

Historiographical specializations, while necessary, are often inspired by stereotypical and dichotomous visions that do not always correspond to historical reality, and can negatively affect analysis and, therefore, our knowledge of this reality. Excessive specialization in the rural world or the urban world is not very useful if only those issues that accentuate the modernizing role of cities and the inactive role of the inhabitants of the countryside are studied, making it increasingly difficult to question those topics. The same thing can happen, on another scale, if one assumes that modernizing processes could only occur in certain geographical areas. This is what happened recently in the historiographical debate on the Industrious Revolution, which has considered the role of Mediterranean Europe in a process of this type to be marginal and irrelevant. Using these two examples, the author highlights the lack of historiographical dialogue on the positions currently dominating the academic forums, in relation to the pioneering work of authors such as Ernest Labrousse and Pierre Vilar from the mid-20th century, and makes a call to younger generations to participate actively in these academic debates.

Keywords: Industrious Revolution, Mediterranean Europe, rural, urbanization, emphyteusis.

Començaré explicant el perquè d'aquest títol, que, com alguns lectors ja deuen haver endevinat, amaga l'argument principal de la meva aportació. Per tant, una petita explicació pot ajudar a entendre, des de l'inici, la seva idea principal. Remarquem, primer, les característiques dels dos termes utilitzats. El terme *ruralitat*, copiat del concepte francès *ruralité*, suggereix un tret estructural més aviat d'estancament i, per tant, una certa mancança de dinamisme social. El concepte d'urbanització, en canvi, implica creixement, com a mínim, pel que fa al nombre d'habitants de les ciutats. I qualsevol fenomen de creixement suggereix dinamisme, moviment i, en certa manera, progrés. Tot i que també sabem, és clar, que es poden donar processos importants de creixement demogràfic sense que hi hagi signes clars de creixement econò-

mic o de desenvolupament social. En qualsevol cas, el concepte d'urbanització suggereix dinamisme i canvi. La primera idea que es podria desprendre de la simple juxtaposició, o de la simple contraposició, dels dos conceptes, doncs, és la que considera que els processos de canvi històric més rellevants es donen a les ciutats. La inclusió de la preposició *entre* dins del títol, tanmateix, convida a analitzar conjuntament els dos mons evocats. Com? La segona part del títol ens pot ajudar a entreveure-ho. El concepte de dinàmiques socials, entès en el seu sentit més ampli i, per tant, considerant que es tracta de dinàmiques que també es poden i s'han d'estudiar en el món rural, és la via suggerida per fer-ho. Per acabar, l'apel·lació a l'Europa mediterrània, que a primera vista pot semblar massa forçada, compleix dues funcions importants. La primera consisteix a recollir la proposició temàtica del Congrés, centrat, tal com diu el seu títol general, en Catalunya i el Mediterrani. Però potser encara és més rellevant la seva segona funció: remarcar, i en certa manera denunciar, la manera com en les darreres dècades l'Europa mediterrània ha estat bandejada en alguns fòrums acadèmics internacionals d'historiografia moderna.

La darrera referència, en aquesta introducció, serà al títol d'aquesta sessió: món rural i món urbà. Aquest títol, evidentment, no el vaig posar jo, sinó els organitzadors del Congrés. No sé si aquest ampli àmbit temàtic, concebut així, és nou o bé ja figurava en les darreres edicions dels congressos d'Història Moderna. Recordo que en les seves primeres edicions hi havia una sessió dedicada al món urbà i una sessió dedicada al món rural. Probablement es va decidir unir els dos mons per fer front a una certa disminució de l'oferta de comunicacions en cadascuna d'aquestes sessions i també per donar cabuda a compartiments més de moda. No em desagrada l'opció. I, en tot cas, recullo amb ganes el principal suggeriment que se'n deriva: la necessitat de superar la tendència a separar els estudis del món rural i els del món urbà, o, el que és el mateix, la necessitat d'aplegar ambdós tipus d'estudis. Almenys així ho entenc jo. De tota manera, agraeixo als organitzadors del Congrés que em convidessin a redactar la ponència d'una sessió el títol de la qual convida a reflexionar sobre aquesta divisió i a plantejar la necessitat de superar-la.

Aquesta voluntat de superar la dicotomia rural/urbà serà present al llarg de la meva exposició, en què defensaré l'anàlisi de qualsevol canvi social, tant si succeeix arreu com si succeeix específicament en el món rural o en el món urbà, en tota la seva globalitat. Vol dir això que hem de fer com si no existissin diferències entre el que passa en el món rural i el que passa en el món urbà? De cap de les maneres. Més aviat vol dir, i aquesta serà la principal idea que aniré desgranant al llarg de la meva exposició, que hem de superar alguns prejudicis i algunes idees fetes sobre el que considerem característic de la ciutat i el que considerem característic del camp. Massa sovint ens acontentem amb dades procedents del món urbà per estudiar aspectes que associem al dinamisme o a la modernitat. També hi ha altres motius que fan que l'estudi d'alguns fenòmens clarament urbans substitueixin els estudis globals. Mirem el que passa, per exemple, amb els salaris. En moltes ocasions, l'estudi del nivell de vida de les classes populars ha estat reduït a l'estudi dels salaris urbans de la construcció. Avui dia hi ha oberta una interessant discussió internacional entorn dels problemes d'interpretació que aquesta opció ha pogut comportar.¹

Superar la dicotomia rural/urbà vol dir tenir la capacitat d'estudiar els canvis socials que es produeixen tant en el món rural com en el món urbà, tenint en compte el conjunt de factors que intervenen en aquests canvis. Així, doncs, el repte és gran. L'afrontaré a partir de reflexions a l'entorn d'alguns eixos principals que, al mateix temps evidenciaran el diàleg i la col·laboració necessàries entre els historiadors que treballen principalment en el món rural i els historiadors que treballen principalment en el món urbà, posaran l'èmfasi en un cert dinamisme social de l'Europa mediterrània en el seu conjunt, ja sigui reivindicant per a l'Europa del Sud facetes que han estat vistes com a pròpies de l'Europa del

1. Em refereixo al debat protagonitzat, entre d'altres, per Robert C. Allen i Jane Humphries. Vegeu, per exemple, Robert C. ALLEN, «The great divergence in European wages and prices from the middle ages to the First World War», *Explorations in Economic History*, 38 (2001), pp. 411-447, i Jane HUMPHRIES, «The lure of aggregates and the pitfalls of patriarchal perspective: a critique of the British industrial revolution», *The Economic History Review*, 6, 3 (2013), pp. 693-714.

Nord, ja sigui reivindicant l'estudi d'una relació contractual especialment important a l'Europa mediterrània, com l'emfiteusi, però que ha estat estudiada sobretot en clau rural, com a fenomen clau per interpretar aspectes dels canvis urbans.

Per desenvolupar tot això, partiré d'un dels debats més recents entorn del dinamisme social de l'època moderna, en el plantejament del qual l'Europa mediterrània ha estat clarament bandejada d'entrada. Em refereixo al debat entorn de la revolució industriosa.² Resumiré els punts centrals del debat i intentaré demostrar tot seguit que l'Europa mediterrània va conèixer processos històrics que, tal com van demostrar fa anys alguns historiadors il·lustres, com Ernest Labrousse i Pierre Vilar, també podrien adir-se amb el concepte. La importància de l'expansió del conreu de la vinya, un conreu típic de l'anomenada trilogia mediterrània, a Catalunya constitueix l'exemple específic, però no és l'únic, d'un dinamisme rural que alguns historiadors nord-occidentals, fins i tot aquells que, com el mateix De Vries, han reivindicat la necessitat d'integrar el rural i l'urbà en marcs regionals, han passat per alt. Tot plegat ens portarà a preguntar-nos les raons que poden haver conduït a aquest fet.

En la darrera part, el punt de partida serà precisament un fenomen que, en certa manera, ha estat conceptuat com a específic de l'Europa del Sud i que sabem que va tenir un paper important en el desenvolupament de la vinya a Catalunya. Em refereixo als contractes emfiteùtics, ja sigui en la seva variant de caràcter perpetu, ja sigui en la seva variant de rabassa morta. Aquí les reflexions aniran en una línia més reivindicativa, de cara a demostrar la importància d'aquesta figura jurídica no només per a un coneixement més profund del desenvolupament agrari, sinó també pel paper que l'emfiteusi urbana ha pogut tenir en els processos d'urbanització. Alguns casos puntuals i alguns textos serviran per il·lustrar la necessitat de superar la dicotomia món rural / món urbà. D'aquesta manera, i aquest fet no ens hauria de pas-

2. Jan DE VRIES, *La revolución industriosa: consumo y economía doméstica desde 1650 hasta el presente*, Crítica, Barcelona, 2009. Vegeu la recensió crítica de Jaume TORRAS ELIAS, *Revista de Historia Industrial*, 19, 44 (2010), pp. 181-183.

sar desapercebut, haurem pogut reivindicar el paper d'una figura jurídica molt estesa en el món mediterrani, i aparentment arcaica, en dos processos clars de modernització ocorreguts a la Catalunya moderna: el desenvolupament vitícola i el desenvolupament urbà. Si volem estendre aquestes reflexions al conjunt de l'Europa mediterrània, el concepte de regió tindrà aquí la seva importància.

1. *La idea d'una revolució industrial: el paper de les economies familiars pageses en el desenvolupament dels mercats (urbans però també rurals)*

En el seu llibre *La revolució industrial*, l'historiador holandès Jan De Vries, conegut també per haver signat un voluminós llibre titulat *La urbanització a Europa*, desenvolupa una tesi provocadora que ja havia avançat prèviament en alguns dels seus articles. La tesi és aquesta: un dels motors principals dels canvis econòmics i socials de l'època moderna va ser «la transformació dels desitjos del consumidor al llarg del segle XVIII». En el prefaci del llibre podem llegir:

En un període històric específic i en una zona geogràfica específica, una nova forma de comportament econòmic domèstic va anar fent-se cada vegada més influent en augmentar, de manera simultània, l'oferta de producció destinada al mercat i la demanda d'una gamma àmplia, però no indiscriminada, de béns de consum.³

El període específic és el que ell anomena «el llarg segle XVIII», el període comprès entre el 1650 i el 1850. Pel que fa a l'espai, De Vries considera que «la revolució industrial i l'organització domèstica associada a aquella van tenir el seu impacte en una zona limitada però amb fronteres poc definides». I continua així: «[...] s'observa millor a l'Europa nord-occidental: Anglaterra, els Països Baixos i certes regions de França i Alemanya. Les colònies nord-americanes comparteixen les se-

3. DE VRIES, *La revolución*, p. 10.

ves característiques, i això malgrat que l'entorn econòmic diferia en aspectes importants». De Vries considera que «en altres llocs, les ciutats exhibien algunes de les seves característiques, però ni l'Europa oriental ni les zones del Mediterrani van participar plenament en els seus majors desenvolupaments».

En què es basa De Vries per excloure l'Europa mediterrània del fenomen de la revolució industrial? És interessant d'analitzar-ho, tenint en compte que l'autor planteja la seva tesi com a innovadora i, per tant, com una idea que va contra algunes idees fetes sobre l'àrea que investiga, que, com ha quedat clar, és la nord-occidental. Hem de tenir en compte que s'està referint a l'àrea on es va produir la revolució industrial. Tot i que De Vries diu que la seva tesi no està condicionada pel que va passar després, és evident que aquest fet ha condicionat la tria de l'àrea geogràfica estudiada i, fins i tot, podríem dir, l'impacte de la seva tesi. De Vries diu que el concepte de revolució industrial no aspira a «explicar» la revolució industrial, però sí el context en què va sorgir la primera revolució industrial.

L'estudi de De Vries s'afegeix així al seguit d'estudis que a les darreres dècades han anat revisant el procés de la revolució industrial britànica, en el sentit de considerar-la un procés més lent i més gradual que no pas la que havia estat durant anys la visió canònica. Té poc en compte, hem de dir-ho, la tesi de Sidney Pollard, que convidava a realitzar estudis regionals en els quals Catalunya i altres àrees mediterrànies mereixien ésser tingudes en compte.⁴ I és una llàstima perquè el terme *regional* pot ser útil no només per contraposar-lo al terme *nacional* o *estatal*, que és, de fet, la posició de Pollard, sinó també per integrar les dinàmiques en un marc d'anàlisi que permet integrar món rural i mon urbà. El més curiós és que De Vries, en el seu llibre sobre la urbanització a l'època moderna, publicat a la dècada dels vuitanta, havia reivindicat de manera explícita aquest enfocament regional.

4. Sidney POLLARD, *La conquista pacífica. La industrialización de Europa, 1760-1970*, Universidad de Zaragoza, Saragossa, 1991.

De fet, en el seu plantejament de la revolució industrial, De Vries parteix dels estudis d'història demogràfica i, sobretot, de les idees dominants sobre la pauta matrimonial de l'Europa occidental. Segons aquesta pauta, establerta per Hajnal ja fa algunes dècades, el tipus de règim matrimonial propi de l'Europa occidental, caracteritzat per la presència de la família nuclear i la pràctica inexistència de les famílies extenses, es va distingir per un cert retard en l'edat de matrimoni de les dones i una dependència de la decisió de casar-se de l'economia domèstica.⁵ De Vries tampoc no té gaire en compte els estudis historicodemogràfics concrets realitzats en les darreres dècades, tant a l'Europa mediterrània com en el conjunt d'Europa, que han tendit a matisar, i molt, la visió esquemàtica proposada per Hajnal en el seu moment.⁶

Com a contrapunt del que acabo de dir, considero que un dels mèrits de De Vries és la incorporació efectiva dels resultats de múltiples recerques històriques desenvolupades en les darreres dècades que han posat de manifest, en diferents àmbits temàtics i en estudis de cas que moltes vegades podrien ser qualificats de regionals, la importància de les economies familiars domèstiques, en les quals, evidentment, les dones i els nens poden tenir un paper important. En el que, segons el meu parer, no és tan innovador, en canvi, és en la seva insistència sobre la importància del mercat, que ell acaba per convertir en l'element principal de la seva argumentació. Aparentment, la innovació aquí seria l'èmfasi en la importància del consum, però no costa gaire veure-hi evocada la tesi tradicional, en teoria econòmica, de la sobirania del consumidor, o estudis històrics, arguments coneguts i debatuts sobre suposades «revolucions de consums».

La revolució industrial es caracteritza per convertir les economies familiars en el pal de paller tant del treball —evocat per l'adjectiu *industrial*— com del consum, però el que fa possible la reunió dels dos conceptes és el mercat. De Vries recull les diferents teories existents

5. John HAJNAL, «Two kinds of Preindustrial Household Formation System», *Population and Development Review*, 8, 3 (1982), pp. 449-494.

6. Vegeu, per exemple, R. Wall, T. K. Hareven i J. Elmer, eds., *Family History Revisited: Comparative Perspectives*, University of Delaware, Newark, 2001.

sobre el consum, i conceptes com el de renda plena, per diferenciar clarament el fenomen que ell estudia de les diferents revolucions del consum que, des del Renaixement, els historiadors han anat esgrimint. Aquesta és la seva hipòtesi de partida, amb les seves pròpies paraules:

[...] l'Europa nord-occidental i l'Amèrica del Nord britànica van experimentar una «revolució industriosa» al llarg del segle XVIII, del 1650 al 1850, més o menys, període en què un nombre creixent de llars van realitzar una redistribució dels seus recursos productius (el temps dels seus membres, principalment) amb formes que a la vegada van incrementar l'oferta d'activitats destinades al mercat que permetien guanyar diner i la demanda de béns oferts en el mercat. L'augment de l'especialització de la producció a les llars es va traduir en un augment de les opcions de consum en el mercat.⁷

El problema que, segons De Vries, comporta l'exclusió de l'Europa mediterrània de qualsevol procés digne de ser considerat com a revolució industriosa és que les seves estructures familiars eren massa fortes. Segons la seva opinió, la «interacció de l'economia de mercat i la llar familiar», base del seu estudi, es va donar només en aquells casos en què les estructures familiars eren febles. Així, defensa que «les febles famílies nuclears tenien una capacitat per respondre de manera estratègica a les oportunitats de mercat molt més gran que les estructures familiars més complexes i robustes existents en altres parts del món». Si el fenomen que ell estudia respon al nom de revolució industriosa —i no al de revolució de consum— és perquè, a diferència de les revolucions de consum que l'havien precedit, havia afectat el conjunt de la societat i, per tant, també les classes populars. Per això distingeix entre dues classes de luxe: «el luxe vell» i «el luxe nou». Des de finals del segle XVII, en el termini de dues o tres generacions el luxe es va transformar. El «luxe nou» és el que sorgeix en aquest període. És nou perquè no ve definit per les corts reials, sinó per la societat urbana. És evident que aquí l'adjectiu *urbà* té un significat proper a *massiu*. Aquest «nou luxe» es carac-

7. DE VRIES, *La revolució*, p. 24.

teritzava per la seva heterogeneïtat, la seva multiplicació i la seva difusió en el conjunt de la societat. Aquest luxe buscava confort i plaer i no es basava tant en l'emulació com en la innovació. Tots els autors contemporanis citats en el llibre —Mandeville, Montesquieu— consideren clau el paper de les dones en el seu desenvolupament. Ja hem dit que el debat sobre la revolució industrial pot recollir i integrar moltes de les recerques històriques realitzades en les darreres dècades entorn del treball de les dones.⁸

De Vries també es baralla amb el concepte d'emulació. Conscient que aquesta fàcilment pot ser la primera explicació que ens vingui al cap, denuncia que darrere aquest concepte s'amaga sovint una visió especialment *top down* i, per tant, encara elitista del canvi històric. I, com que veu l'aparició del «luxe nou» com un signe de *modernitat*, defensa que en la revolució industrial va haver-hi, sobretot, innovació, perquè els grups socials no miraven cap a dalt, sinó cap endavant. Tant si insistim a veure'l com una emulació com si l'observem com una innovació, el punt de mira de l'autor se centra precisament en la vida urbana de començaments de l'era moderna, quan les ciutats, en especial les ciutats capitals, van experimentar un creixement enorme. Aporta alguns exemples de ciutats holandeses i també cita Montesquieu: «El luxe es troba [...] en proporció amb l'extensió de les ciutats i sobretot de les capitals».⁹ Però si bé podem pensar que les ciutats populosos fomentaven l'emulació perquè quan el nombre de persones «és tan gran» la major part d'elles no es coneixen i «augmenta l'ansia de distingir-se», també és cert que De Vries considera que la «innovació» s'ha de realitzar per força a les ciutats; és a dir, en el fons parteix d'una visió preconcebuda de la superioritat de la vida urbana sobre la vida rural.

Cal dir, en honor seu, que el discurs de De Vries sobre els canvis en la divisió del treball, amb un creixent protagonisme de les dones i una creixent dependència del mercat, no exclou el món rural, ja que les

8. Vegeu l'estat de la qüestió, per a Espanya, d'Ofelia REY CASTELAO, «El trabajo de las mujeres rurales en la España Moderna. Un balance historiográfico, 1994/2013», *Revista de Historiografía*, 22 (2015), pp. 183-210.

9. DE VRIES, *La revolución*, p. 67.

economies familiars d'aquest món hi tenen un paper molt important. Això es veu amb claredat quan analitza les quatre vies per les quals les llars esdevenien més dependents del mercat: 1) l'especialització agrícola, 2) la producció protoindustrial, 3) el treball assalariat i 4) el servei comercial. Ens centrarem especialment en les dues primeres perquè són les que afecten exclusivament el món rural, que tampoc és indiferent a les vies tercera i quarta.

El que sorprèn més, tanmateix, és que De Vries consideri que l'especialització agrícola va ser especialment important al nord de França, a Anglaterra i als Països Baixos, on considera que va haver-hi un augment substancial de la productivitat sense necessitat d'una millora tecnològica, i no dediqui ni un paràgraf a considerar que també havia pogut tenir molta importància a l'Europa mediterrània i a les regions productores de vinya, com els historiadors d'aquestes àrees sabem des dels treballs clàssics de Labrousse, als anys quaranta del segle xx, i de Pierre Vilar, als anys seixanta. El fet no seria greu si De Vries no insistís que en el conjunt del món «la majoria de les llars van continuar dedicant-se només marginalment a la producció per al mercat» per remarcar que «parts significatives de l'Europa nord-occidental i de de l'Amèrica del Nord colonial van superar el problema de coordinació que els impedia accedir als mercats». D'aquesta manera, pot definir la revolució industriosa com «un fenomen comercial impulsat pel consum que va preparar el camí per a la revolució industrial, impulsada per la tecnologia i els canvis en l'organització».

La revolució industriosa va consistir, doncs, en el pas del «contacte amb el mercat» a l'«orientació vers el mercat». És en el capítol on tracta aquest pas, que De Vries torna a deixar clar que el procés no va afectar l'Europa mediterrània, i ho fa, principalment, a partir d'un quadre de salaris on es veu que: 1) les principals ciutats —i remarco que es tracta de salaris urbans— de l'Europa nord-occidental tenien uns salaris reals considerablement més alts que els de la resta d'Europa; 2) les diferències salarials entre l'Europa nord-occidental i la resta d'Europa van augmentar durant el segle XVIII; 3) però també a l'Europa nord-occidental no és que augmentessin molt, sinó que es van limitar a resistir. Aquest últim tret és el que li interessa més, perquè li permet insistir en un as-

pecte en el qual molts estudis havien insistit des de feia temps: «cal desplaçar l'atenció dels salaris diaris als ingressos anuals de les llars». S'ha de tenir en compte el nombre de dies treballats a l'any, la participació de les dones i els fills en treballs orientats al mercat, i també cal buscar vies que permetin mesurar la intensitat de l'esforç laboral. Pel que fa a la protoindústria, De Vries assumeix algunes de les conclusions a les quals havien arribat bona part dels estudis realitzats sobre el tema, en especial les que valoren la seva importància com a «via de foment del treball de tots els membres de la família per tal de preservar la unitat familiar».

Com a indicadors de l'augment del consum, esmenta estudis entorn de la roba i les botigues que permeten detectar, des de mitjan segle XVII, transformacions importants en l'estructura de la indústria del vestit i del treball relacionat amb el sector, com el de les costureres. Es basa en estudis detallats sobre pressupostos familiars que tendeixen a situar l'aportació de les dones i els nens entorn del 25% de la renda de les llars. Com a observacions finals sobre aquest tema, aporta evidències sobre la gran participació de les dones casades en el mercat laboral i sobre el fet que els nens sovint fossin substituïts del treball de les dones. Utilitzant el llenguatge de Gary Becker, considera que al final de la revolució industrial els ingressos monetaris estaven més a prop que abans d'aproximar-se a la «renda plena» de la llar.¹⁰ I els recursos familiars eren més nombrosos quan els fills creixuts eren nombrosos i vivien a la llar.

Per demostrar el nucli central de la seva tesi, que és l'augment de la demanda de consum per part d'un nombre important de llars familiars, De Vries lamenta que la font principal que li permetria sustentar aquesta tesi, la dels inventaris *post mortem*, sigui poc rica precisament a les àrees que ell estudia i que, de fet, considera que són les úniques interessants d'estudiar, però en què les «classes treballadores» no solien fer inventaris. Tot i això, li sembla trobar prou evidències sobre un augment del confort en el pas a la construcció amb rajoles, amb mobles cada vegada més especialitzats, més estris per a la il·luminació i

10. DE VRIES, *La revolución*, p. 140.

més productes fràgils, com ara les vaixelles. Però torna a ser la demanda de roba i la popularitat de les teles de cotó el que crida més la seva atenció. Cada vegada sembla més clar que les compres són actes de pur consum i perden rellevància com a actes d'«inversió». Aquesta dada és clau per interpretar una cosa que l'estudi dels inventaris a Catalunya també ha revelat: disminueixen les joies en or i plata, especialment entre les classes populars, però, en canvi, augmenta el nombre d'objectes posseïts.¹¹

Per defensar la novetat de la seva tesi, De Vries dedica un apartat especial al que anomena «els luxes dels pobres». Malgrat que el nombre d'inventaris, com hem dit, és especialment baix en les classes populars, cita algunes fonts complementàries que permeten veure com també a aquestes classes han arribat productes del «nou luxe». Entre aquests productes, De Vries posa un èmfasi especial en els productes colonials. És interessant veure com arriba a la conclusió que un d'aquests productes, el cacau —i, per tant, la xocolata— té un caràcter elitista durant tot el període.¹² Com en altres ocasions, també aquí esbandeix ràpid el que passa a l'Europa mediterrània, amb aquest raonament:

Pel que fa a la península Ibèrica i a la regió mediterrània, és poc el que pot afirmar-se amb confiança, però no hi ha proves que en aquesta àrea els nivells de consum de cafè i sucre haguessin augmentat de manera significativa. En general, mentre que els nous productes van incidir molt lleugerament, si van arribar a fer-ho, en la vida quotidiana de l'Europa oriental i meridional, a l'Europa nord-occidental el gruix de la població els utilitzà regularment.¹³

De Vries no hagués pogut subscriure aquestes paraules si hagués tingut en compte el cacau entre els productes colonials. Aquest producte tampoc no és present en el quadre sobre «la distribució per càpi-

11. Belén MORENO CLAVERÍAS, *Consum i condicions de vida a la Catalunya moderna: el Penedès, 1670-1790*, Edicions i Propostes Culturals Andana, Vilafranca del Penedès, 2007.

12. DE VRIES, *La revolució*, p. 188.

13. *Ibidem*, pp. 198-199.

ta del sucre, el te, el cafè i el tabac a Europa a la dècada del 1780», on, novament, la Gran Bretanya i els Països Baixos destaquen clarament respecte a la resta d'Europa.¹⁴ En el mateix apartat considera que «el consum d'alcohol va augmentar considerablement durant tot el llarg del segle XVIII en el conjunt de l'Europa nord-occidental i les colònies americanes», però no fa referència al possible augment del consum de vi que també s'havia produït a les regions productores i exportadores d'aquell producte, situades al sud d'Europa. En canvi, De Vries és capaç de percebre el fenomen de «la dependència del mercat» en les colònies nord-americanes: «Des de mitjan segle XVIII, el que resulta sorprenent de la cultura material de l'Amèrica colonial no és la seva rusticitat autòsuficient, sinó la seva dependència del mercat».¹⁵

De Vries sap que la seva posició pot no ser gaire convincent i que és difícil lluitar contra l'opinió més generalitzada, que insisteix a veure els jornalers i els petits propietaris com una classe explotada i oprimida. Però es pregunta si aquesta visió no és producte del llenguatge contemporani de les classes dominants, que, en presentar els treballadors com a ganduls i ignorants, els treia protagonisme en qualsevol procés històric. Considera, en canvi, que el plantejament de la revolució industrial és un enfocament més optimista i que planteja la possibilitat d'integrar processos de negociació en què les classes humils, i també subjectes històrics fins ara poc estudiats, com les dones i els nens, poden tenir un paper important. Tot això, ho planteja abans d'estendre aquesta hipòtesi al segle XIX, en un darrer capítol polèmic, que aquí no tractarem, on presenta la idea de la llar del guanyador del pa i la mestressa de casa, com la conseqüència d'aquest empoderament de les dones. Podem resumir aquesta idea així: la importància del consum va donar cada vegada més importància a la casa i, per tant, a la necessitat que algú de la família es dediqués íntegrament als treballs domèstics.

14. *Ibidem*, p. 196.

15. *Ibidem*, p. 208.

2. *El contrapunt mediterrani a la revolució industriosa de De Vries: les tesis de Labrousse i Vilar a les dècades centrals del segle xx*

De totes les idees desenvolupades per De Vries en el seu llibre, el que em sembla més interessant és aquesta manera de combatre la visió d'unes classes populars suposadament i necessàriament miserables. De fet, en les recerques que estem desenvolupant en el Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona estem arribant a unes conclusions força semblants.¹⁶ A més, tenim la sort que a Catalunya, a diferència d'Anglaterra, sí que disposem d'inventaris *post mortem* de la gent humil.¹⁷ És a partir de l'estudi d'aquests inventaris que hem pogut veure fenòmens com la difusió del consum de la xocolata durant la segona meitat del segle XVIII al camp empordanès. No ens entretindrem en aquest detall, però sí que podem assenyalar que podria servir, per si sol, de contrapunt a la tesi de De Vries que havia considerat que el conjunt de l'Europa mediterrània vivia al marge dels productes colonials. Podríem aportar així mateix nombrosos testimonis documentals de l'època que també al·ludeixen tant a les nombroses activitats realitzades per les dones durant el segle XVIII, com a la fallera de les dones pel consum, a l'augment del consum de vi o a la multiplicació de les activitats en els mercats. Però prefereixo dedicar l'espai de què dispo a reivindicar la lectura de l'obra d'Ernest Labrousse, publicada abans del 1945, i la de Pierre Vilar, durant la dècada dels anys seixanta, és a dir,

16. Vegeu, per exemple, Rosa CONGOST, Rosa ROS i Enric SAGUER, «Beyond Life Cycle and Inheritance Strategies: The Rise of a Middling Social Group in an Ancien Régime Society (Catalonia, Eighteenth Century)», *Journal of Social History*, 49 (2016), pp. 627-46, i Rosa CONGOST, Eulàlia ESTEVE i Albert SERRAMONTMANY, «L'évolution du niveau de vie des pauvres. La petite paysannerie de la région de Gérone (2750-1850)», *Revue d'Histoire Moderne et Contemporaine*, 64, 4 (2017), pp. 84-104.

17. Rosa CONGOST i Rosa ROS, «Els inventaris de la gent humil: els treballadors de la regió de Girona al segle XVIII», a B. Moreno Claverías, ed., *Els inventaris post mortem: una font per a la historia econòmica i social*, Documenta Universitaria, Girona, 2018, pp. 63-86.

molts anys abans que De Vries desenvolupés la tesi de la revolució industrial, per tal de demostrar que els elements principals d'aquesta tesi ja havien estat desenvolupats en l'estudi d'algunes regions de l'Europa mediterrània —i entenc per regions les àrees geogràfiques d'una certa extensió, que inclouen camp i ciutat i que tenen una certa homogeneïtat en les pràctiques i dinàmiques socials, les quals inclouen els costums hereditaris i la tipologia dels contractes agraris, per exemple— i específicament, en el cas de Vilar, de Catalunya.

Com se sap, el conjunt de l'obra de Labrousse va estar sobretot orientada a comprendre el context socioeconòmic en què va sorgir la Revolució Francesa.¹⁸ Pel que fa al tema que ens ocupa, que és la contraposició entre món urbà i món rural, Labrousse assenyala, com a primera dada important que cal tenir en compte, la rapidesa amb què la sublevació parisenca es va estendre al camp durant els mesos de juliol i agost del 1789. Una part de les seves recerques van tractar com una mateixa conjuntura econòmica —que ell mesura a partir del moviment dels preus, els salaris i les rendes— podia afectar de maneres molt diferents i de vegades contraposades els diversos grups que constituïen una societat. Així, per exemple, en el seu estudi sobre la crisi anterior a la Revolució Francesa deixa clar que «la significació humana de les fluctuacions curtes és molt diferent segons si afecten l'economia agrària o l'economia industrial i segons la classe social considerada».¹⁹ Vull dir amb això que Labrousse tenia molt clar que les classes populars solien estar oprimides per les classes dominants. Però això no li impedeix intuir i considerar que la difusió del conreu de la vinya entre els petits productors va tenir uns efectes nous, en relació amb el mercat, que considera rellevants.

18. Ernest LABROUSSE és autor d'aquestes dues obres: *Esquisse du mouvement des prix et des revenus au XVIIIème siècle* (1933) i *La crise de l'économie française à la veille de la Révolution* (1944). Alguns capítols dels dos llibres es troben traduïts al castellà a *Fluctuaciones económicas e historia social*, Tecnos, Madrid, 1962. Els fragments que se citen en el text corresponen a la segona obra i, sempre que ha estat possible, a l'edició castellana.

19. LABROUSSE, *La crise de l'économie française*, p. xv.

Així, llegim:

Ja hem vist quines eren les raons per les quals el pagès del segle XVIII no era, en general, venedor de blat. El conreador de vinyes, fins i tot quan es tracta de parcel·les, és, per contra, venedor de vi. Viu en una economia de canvi. Les variacions dels preus determinen les variacions dels seus ingressos. Ell interpreta aquestes variacions i les atribueix a les institucions o als homes. Reacciona, en conseqüència, amb tota la força d'un grup nombrós i dens de productors. Tant pel seu significat econòmic com pel seu pes social, el fenomen vitícola mereixia la prioritat que li hem concedit en aquest estudi.²⁰

Perquè, com diu més endavant:

No es viu de la vinya com es viu de l'explotació de cereals i del petit ramat, en un camp tancat: un no es beu la verema produïda de la mateixa manera que es menja la collita. L'economia vitícola és, sense comparació amb cap altra del món rural, una economia de canvi, sotmesa a la llei del mercat i del preu. El vinyater percep els seus ingressos en diner, i no en espècie. Ha de vendre per viure, una vegada retirada de la verema la part destinada al seu consum. Quantitats produïdes i quantitats negociables són, en el seu conjunt, gairebé iguals.²¹

Labrousse va més enllà quan remarca que la importància social de la vinya era major que la seva importància econòmica. Fa aquesta afirmació a partir de tres raons principals: 1) una petita quantitat de terra donava alhora per consumir i per vendre; 2) el treball de la vinya era un treball especialitzat que requeria intel·ligència i habilitat, més que no pas força, i una tècnica superior a la del jornaler del blat, fet que converteix el productor en una espècie d'artesà; 3) en tercer lloc, la petita propietat tendia a potenciar una vida cívica autònoma i una gran independència d'actitud davant dels esdeveniments públics; el vinyater «és un petit propietari i és més un *villageois* que un camperol», diu. I també:

20. LABROUSSE, *Fluctuaciones económicas e historia social*, p. 372.

21. *Ibidem*, p. 376.

Dins de l'esfera del món camperol, el vinyater, més que cap altre, es troba «íntimament interessat» en la gestió dels assumptes públics i fins i tot en la gran política, en la de les cancelleries. En un tractat de comerç no es negocia l'exportació de blat, sinó la dels vins i els alcoholos.²²

I encara podem llegir, en el mateix intent d'associar el conreu de la vinya a la presa de consciència política dels seus productors:

L'economia vitícola és internacional. Amb el mateix dret, encara que en menor grau que el gran filador anglès, el vinyater pot sentir-se ciutadà del món. Si sorgeix una crisi, troba immediatament un culpable. Sense tenir en compte que la seva vida social és molt important i extensa. Independentment de la vida del grup, la vida professional multiplica els contactes professionals del conreador de la vinya; en ell es troben reunits el venedor i el comprador: el comprador de fusta i de botes per cobrir les necessitats pròpies del seu negoci, el comprador per fer front a les seves necessitats domèstiques; ven als hostalers, i en molts casos ell és propietari d'un hostel; viu en economia oberta. La seva clientela és a la ciutat, i més endavant veurem que els interessos d'aquest artesà comerciant són urbans. Així, doncs, els nous corrents d'idees poden arribar-li amb facilitat i pot difondre'ls a la vegada. De totes aquestes influències neix una espècie de «radicalisme vitícola». En el cas que una crisi econòmica general evolucioni en una crisi revolucionària, és a dir, en una crisi imputable als poders públics, el vinyater ajudarà a transmetre entre els camperols la interpretació de les ciutats i es transformarà en un missatger rural de les noves idees.²³

Veiem, doncs, que en Labrousse el concepte de ciutadà es contraposa al de l'individu tradicional. Però la idea torna a ser la del que avui anomenaríem l'empoderament dels *vignerons* francesos, molt semblant al que assenyala De Vries per als petits productors de l'Europa nord-occidental o dels Estats Units. El paper d'aquests, i el seu comportament com a ciutadans, és important per entendre el paper del camp en la

22. *Ibidem*, p. 211.

23. *Ibidem*, p. 378.

Revolució Francesa, al qual ja hem fet referència abans. Perquè, diu Labrousse:

[...] quan es tracta de l'«acaparador» de grans, la vinya i la ciutat són compradores. El consumidor popular i el vinyater tenen, davant la qüestió essencial de les subsistències, la mateixa reacció «proletària». El París de les revolucions no s'acaba als seus barris: una interminable barriada de viticultors es perllonga des dels confins de Normandia fins al cor de la Xampanya, i el seu ressò és fàcil d'imaginar en la crisi «continental» del 1789-1790. La vinya representa, doncs, en el camp, una espècie de barriada obrera, de dens «raval» rural, on regna una mentalitat econòmica urbana, d'on surten els reflexos urbans: zona sonora que recull i difon la propaganda i els rumors de la ciutat amb totes les terres que l'envolten.²⁴

M'he estès en les citacions de Labrousse com a reconeixement del caràcter pioner de la seva obra, però a Catalunya el paper transformador de la vinya va ésser desenvolupat sobretot, als anys seixanta, per Pierre Vilar.²⁵ En efecte, l'historiador occità considera indispensable el seu estudi perquè parteix d'aquesta evidència:

[...] un dels trets més evidents del creixement agrícola, en terra mediterrània, és l'especialització: viticultura, oleïcultura, conreus industrials, explotacions forestals (suro, fusta de marina, fusta de botada), especialitzacions que no permeten una producció cerealística incrementada.²⁶

En la seva tesi, Pierre Vilar ha trobat algunes especificitats catalanes respecte del conreu de la vinya estudiat per Labrousse:

Malgrat aquest caràcter comercial —doblat d'un caràcter industrial, perquè en tots els pobles s'han instal·lat veritables «fàbriques»—, l'economia

24. *Ibidem*, p. 439.

25. Pierre VILAR, *Catalunya dins l'Espanya moderna. Els fonaments econòmics d'unes estructures nacionals*, vol. III, *Les transformacions agràries del segle XVIII*, Edicions 62, Barcelona, 1968.

26. *Ibidem*, p. 185.

de l'aiguardent resta un fet rural, pagès. [...] És impossible d'admetre, com ha estat fet per a França —i com és potser exacte a la Catalunya oriental—, que l'aiguardent és per al pagès un mal menor, un recurs, usat quan el vi no ha estat venut a temps, amb destil·lació a la masia. Hi ha pobles sencers on tot el vi collit, poc colorat i sense força, és transformat en aiguardent, deixant a part un consum local molt feble.²⁷

Vilar també denuncia l'argument de classe que s'amaga darrere d'algunes afirmacions de l'agrònom anglès Arthur Young o del funcionari Francisco de Zamora. Per a l'agrònom anglès, interpreta Vilar, «la rompada catalana havia estat limitada perquè l'agricultura del Principat estava lliurada exclusivament a les seves “classes pobres”». Vilar, en canvi, considera que era precisament la migradesa dels beneficis aportats el que havia apartat d'aquesta aventura la iniciativa capitalista. I afegia:

[...] la condescendència o la desconfiança envers aquest tipus d'artigaires és igual en l'agrònom anglès, amic de l'ordre, de l'explotació racional (de la gran propietat, en el fons), i en els pagesos benestants catalans, dels quals Zamora ens ha portat els planys. El retrobament no ens sorprendrà. És un retrobament de classe. Però el que Young retreu als artigaires miserables és d'ésser *incapaços de rompre molt*. El que els retreuen els pagesos, els ramaders (i sovint, amb ells, els agrònoms i els economistes) de Catalunya, és de rompre massa. L'experiència agronòmica no és la mateixa.²⁸

Per acabar aquest apartat, no ens podem estar de citar dues frases de Pierre Vilar que resumeixen de manera contundent les estretes relacions de la societat catalana del segle XVIII amb el mercat. Així, el 1968, en la seva tesi, llegim: «[Catalunya] es troba, des del segle XVIII, molt més del que hom ha dit generalment, en plena economia de competència».²⁹ El 1970, en un altre treball que va ser presentat en un congrés internacional, la frase que volem citar encara s'apropa més a les defini-

27. *Ibidem*, p. 361.

28. *Ibidem*, p. 232.

29. *Ibidem*, p. 243.

cions de De Vries de revolució industrial: «Catalunya s'havia acostumat a produir no per consumir, sinó per vendre».³⁰

Per què els defensors de la tesi de la revolució industrial han ignorat aquestes recerques? Ens trobem davant l'evidència d'una manca de diàleg entre historiadors de diferents països? I de diferents generacions? Sens dubte. Però també, i aquesta és la idea que voldria remarcar aquí, davant una certa renúncia dels historiadors del sud d'Europa a participar en alguns dels grans debats acadèmics actuals.

3. L'exemple de l'emfiteusi: reflexions sobre la importància d'una institució tradicionalment vista com a arcaica, en els processos de creixement econòmic i en els processos d'urbanització

Des del meu punt de vista, un dels elements que podem incorporar, des del sud, al debat sobre la revolució industrial, es troba clarament associat als processos de desboscament i de conreu de la vinya del segle XVIII. Em refereixo a la importància de les formes contractuals d'accés a la terra. Aquestes formes contractuals, que pràcticament no han estat tingudes en compte per De Vries en els seus estudis, tenen la virtut que poden ser estudiades tant com a signe de l'explotació de la classe suposadament industrial com a mostra de la seva capacitat de negociació. Els contractes emfiteutics i les seves diferents variants, entre les quals hi ha els contractes de rabassa morta, que es troben en la base del desenvolupament de la vinya a Catalunya, poden ser analitzats des d'aquesta doble vessant.

No podem dir que l'emfiteusi sigui un tema desconegut en el conjunt de la historiografia catalana. Però és veritat que es tracta d'un tema que ha estat objecte d'estudi especialment pels historiadors de les societats rurals, que han pogut demostrar la importància d'aquests contractes en les relacions socials agràries i, d'una manera que podia xocar amb

30. Pierre VILAR, «Estructures de la societat espanyola cap al 1750. Algunes lliçons del Cadastre d'Ensenada», *Recerques: Història, Economia, Cultura*, 1 (1970), pp. 9-32.

les tesis dominants, que els consideraven arcaics en el creixement agrari del segle XVIII. La història del contracte de rabassa morta ha estat vista com una prova del deteriorament de les condicions dels rabassaires durant la segona meitat d'aquell segle, en què es va produir, en paraules de Giralt, assumides per bona part de la historiografia catalana que ha tractat aquest tema, una «desnaturalització» del contracte.³¹

Sense desmentir ni qüestionar aquesta tesi per a les regions on ha estat ben estudiada, insistiré en aquest apartat en dues facetes de l'emfiteusi catalana que estan lluny d'haver estat explorades i analitzades en profunditat. La primera és la que fa referència a la seva gran flexibilitat i plasticitat, que fa necessari defugir qualsevol idea estereotipada que tinguem del contracte.³² I em refereixo tant als contractes d'establiments perpetus com als contractes de rabassa morta. Il·lustraré aquesta faceta a partir d'un procés que fins fa poc havia passat desapercbut, la conversió de rabasses mortes en establiments perpetus a la regió de Girona a finals del segle XVIII, i associaré aquest fet a l'emergència de l'etiqueta nova, aparentment urbana, de menestral per definir els petits propietaris rurals d'aquesta regió. Dedicaré el darrer comentari a les possibilitats que ofereix l'anàlisi de l'emfiteusi per a l'estudi de les ciutats i, per tant, de la urbanització.³³

31. Emili GIRALT, «El conflicto “rabassaire” y la cuestión agraria en Cataluña hasta 1936», *Revista de Trabajo*, 7 (1965), pp. 3-24.

32. Aquesta flexibilitat i plasticitat també es pot veure en la diversitat de pràctiques emfiteütiques europees recollides recentment a R. Congost i P. F. Luna, eds., *Agrarian Change and Imperfect Property. Emphyteusis in Europe (16th to 19th Centuries)*, Brepols Publishers, Turnhout, 2018.

33. La importància de l'emfiteusi des d'aquesta vessant no va escapar als pensadors pairalistes. Vegeu, per exemple, Joaquim de CAMPS I ARBOIX, *Les cases rurals catalanes*, Destino, Barcelona, 1965, p. 14: «Els efectes socials de l'emfiteusi han estat a Catalunya, més que eminents, transcendents. Pel seu mitjà es repoblaren erms, s'afavorí l'urbanisme, es facilità l'accés a la propietat rústica i ciutadana. Barcelona, per exemple, s'ha edificat en gran part gràcies a aquesta institució, puix que són per milers les cases que li deuen naixença tant del casc vell com de l'Eixample».

3.1. De rabasses mortes a emfiteusis perpètues.

Un procés de negociació des de baix?

Els resultats sobre el procés que tinc interès a explicar són encara provisionals. En aquests moments hi ha una tesi en marxa i les seves conclusions permetran establir els fets amb més rigor.³⁴ Em limitaré a resumir alguns aspectes que ja hem donat a conèixer en altres publicacions.

Durant molt de temps havíem pensat que a la regió de Girona, tot i que inclou una comarca vitícola com l'Alt Empordà, els contractes de rabassa morta no havien estat gaire importants. Jo mateixa vaig contribuir a difondre aquesta idea en la meva tesi doctoral, ara ja fa trenta anys, perquè vaig trobar que els contractes de rabassa morta, majoritaris en moltes àrees de Catalunya, representaven un percentatge molt petit dels milers de contractes d'establiments emfiteútics concedits entre el 1768 i el 1862 a la regió de Girona. La cronologia havia estat condicionada per la font que havia estat la base de la recerca, constituïda pels llibres dels registres d'hipoteques del corregiment. No va ser fins fa poc que, amb altres membres del grup de recerca, vam decidir explorar què havia passat durant les dècades anteriors a la font. Per a això, vam buidar una mostra de protocols notariais, cada cinc anys, des d'inicis del segle XVIII. Els resultats van ser inesperats, justament perquè ens van revelar una presència important, durant la primera meitat del segle

34. Em refereixo a la tesi actualment en curs de Brenda Nogué Moreno, becària FPU del Centre de Recerca d'Història Rural de la Universitat de Girona, sobre els establiments emfiteútics concedits a les notaries de l'Alt Empordà durant el període 1774-1805. La desaparició dels llibres del Registre d'Hipoteques de Figueres corresponents a aquests anys no em va permetre estudiar com hagués volgut aquesta àrea en la meva tesi doctoral. Tanmateix, les dades corresponents al període 1768-1774 i les posteriors al 1806 permeten plantejar en aquesta comarca la tesi d'una revolució industrial. Molt abans de l'encunyació del concepte i inspirant-se en l'obra d'Ernest Labrousse, trobem desenvolupada una idea similar a Ernest LLUCH, *Una teoria de l'Empordà*, Edicions Federals, Figueres, 1987. Vegeu Rosa CONGOST, «Els canvis a l'Empordà en el segle XVIII: la tesi d'una revolució industrial», *Annals de l'Institut d'Estudis Empordanesos*, 46 (2015), pp. 371-388.

xviii, de contractes de rabassa morta. Vam descobrir així que a la regió de Girona s'havia produït un procés invers al que moltes vegades s'havia suposat i que havia conduït a observar la rabassa morta com una emfiteusi degradada, que hauria consistit en la reconversió de contractes de rabassa morta en emfiteusis perpètuas.

Per explicar un procés d'aquestes característiques, la hipòtesi més convincent, tenint en compte el que s'estava dirimint justament a partir del 1765 en els tribunals, on els rabassaires es van enfrontar amb els propietaris justament per reclamar la perpetuïtat dels seus drets, és la d'un procés de negociació des de baix en què, a la regió de Girona, els antics rabassaires haurien aconseguit imposar-se, fins al punt que la pràctica de la rabassa morta havia acabat desapareixent. Testimonis de diferent naturalesa permeten sostenir aquesta hipòtesi. Al mateix temps, el cas gironí suggereix la necessitat de mirar atentament les clàusules de tots els contractes, perquè podien amagar evolucions de diferent naturalesa.³⁵

Per què hem dit que podíem associar la desaparició de la rabassa morta a l'aparició de l'etiqueta social dels menestrals? Doncs perquè es tracta de dos processos contemporanis dels quals són protagonistes el mateix grup social, el dels que en la documentació notarial havien aparegut durant segles com a treballadors.³⁶ En la primera meitat del segle XIX, l'etiqueta «menestral» va acabar per imposar-se com a etiqueta definidora de la majoria dels petits propietaris de parcel·les. Ambdós processos semblen reflectir un procés d'empoderament que fins ara ens havia passat per alt, però que és avalat per diferents evidències, com un augment de dots i un augment de béns en els inventaris dels «treballadors» de la segona meitat del segle XVIII. Tot plegat permet defensar la tesi d'una revolució industriosa en una àrea mediterrània.

35. Rosa CONGOST i Enric SAGUER, «De contractes de rabassa morta a emfiteusis perpètuas: una negociació des de baix? La regió de Girona, 1700-1900», a J. Colomé, J. Planas i F. Valls-Junyent, eds., *De la vinya a fassina. Vinyes, vins i cooperativisme vitivinícola a Catalunya*, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, Barcelona, 2015, pp. 177-208.

36. Rosa CONGOST, «Més enllà de les etiquetes. Reflexions sobre l'anàlisi dels grups socials humils. La regió de Girona (1770-1850)», *Recerques*, 68 (2014), pp. 165-191.

3.2. Els establiments emfitèutics i els processos d'urbanització: una assignatura pendent

L'altra faceta sobre la qual voldria incidir, en relació amb l'emfiteusi, és la importància del contracte per a l'estudi del creixement demogràfic i, per tant, del creixement del nombre d'habitatges, una qüestió que afecta de ple tot procés d'urbanització. Entenem que a partir d'aquí s'obren diferents línies d'estudi: algunes, més tradicionals, serien les que permetrien estudiar a la ciutat els mateixos fenòmens que han estat estudiats al camp. Per exemple, els mecanismes d'inversió d'alguns rendistes, els processos d'especulació i les evolucions d'alguns sectors específics, com ara el sector de la construcció, i les possibilitats d'accés a l'habitatge. Una altra via, menys explorada, però no menys interessant, seria la de l'estudi de la contractació emfitèutica com a via de regulació urbanística de les ciutats. Facilita aquest tipus de treball el fet que normalment els contractes emfitèutics poden incloure clàusules referides a aquests aspectes.

El primer que hem de recordar és que, a la ciutat, igual que al camp, la divisió de dominis entre domini directe i domini útil, originària i coneguda des de l'època medieval, va subsistir fins al segle xx i, per tant, durant tota l'època moderna. Aquest fet complica qualsevol estudi sobre les finques urbanes, tant si ens referim a la construcció d'habitatges com si al·ludim al mercat de cases o de lloguers. Un exemple: a la segona meitat del segle xviii, a la vila de Mataró, la historiadora Maria Concepció Marcé va trobar en el registre d'hipoteques, per a la seva tesi doctoral, i només examinant les compravendes d'immobles de la ciutat, referències a més de 1.159 senyors directes diferents. Entre els senyors directes trobem apotecaris, notaris, botiguers de draps i pagesos. Les referències als dominis directes apareixen en totes les compravendes de cases (987) i de censos (166).³⁷

37. Maria Concepció MARCÉ i ESPUÑES, «Economia i societat a Mataró, 1768-1808», tesi doctoral, Universitat Autònoma de Barcelona, 2009.

Aquest recompte revela que l'emfiteusi s'hauria de tenir en compte encara que no hi hagués evidències de l'auge dels establiments emfitèutics a l'època moderna. Però aquestes també hi són. Per continuar amb el mateix exemple, en el període que Marcè examina, entre el 1768 i el 1808, es van signar un total de 817 establiments nous, dels quals 338 eren establiments de solars per a edificar una casa.

Ens trobem, doncs, davant d'una figura capaç de revelar, com poques altres, la importància de la llarga durada i el pes de la «dependència de la trajectòria» en el desenvolupament històric. Algunes decisions preses a l'època medieval —la formalització dels contractes emfitèutics es va iniciar en aquesta època— van condicionar processos de l'època moderna i contemporània. Per exemple, va ser en l'època medieval quan es va establir que els lluïsmes de la ciutat de Barcelona fossin considerablement més baixos que a la resta de Catalunya, cosa que també es podria llegir com un procés d'empoderament dels emfiteutes que no ens hauria de passar desapercebut. I no només això: a Barcelona es va difondre el costum de dividir el lluïsmes entre els diferents senyors intermediaris, els anomenats senyors mitjans. Aquesta figura, la dels senyors mitjans, que segurament es trobava restringida a la ciutat de Barcelona, és central en el *Tratado de la cabrevación* de Jaume Tos, publicat el 1784.³⁸ Cal dir que aquests senyors mitjans van tenir un paper similar al dels «emfiteutes intercalats» dels quals parlen Albert Garcia Espuche i Manuel Guàrdia en el seu estudi sobre el creixement urbà a la ciutat de Mataró³⁹ i que hem vist reflectits en la tesi de Marcè, o al dels senyors útils que van subestablir terres a la regió de Girona «a nua percepció».⁴⁰

38. Jaume TOS I URGELLÈS, *Tratado de la Cabrevación según el derecho y estilo del Principado de Cataluña. Sus utilidades, y efectos, del modo de principiar y seguir las Causas de Cabrevación. De los privilegios, y pretensiones del señor directo, o mediano, y de las excepciones que competen al reo, ò Enfiteota*, Imprenta de Raymundo Martí, Barcelona, 1784; reedició en facsímil a JAUME TOS I URGELLÈS, *Tratado de la Cabrevación*, amb un estudi introductor de Rosa Congost, Documenta Universitaria, Girona, 2007.

39. Albert GARCIA ESPUCHE i Manuel GUÀRDIA BASSOLS, *La construcció d'una ciutat: Mataró 1500-1900*, Patronat Municipal de Cultura de Mataró, Altafulla /Barcelona, 1989.

40. Rosa CONGOST, *Els propietaris i els altres*, Eumo, Vic, 1990.

He de reconèixer que fa uns anys, en el moment en què vaig preparar l'edició d'aquell tractat, em va sorprendre constatar que l'obra havia estat pensada per a la Catalunya dinàmica i comercial de la capital barcelonina i del litoral. De fet, el sistema emfitèutic a la capital catalana era amb diferència el més complex de Catalunya, ja que permetia l'establiment de cadenes de senyors intermediaris entre un senyor directe i un senyor útil. L'addició del 1789 comença fent referència al caràcter extraordinari de la complexitat barcelonina:

En la introducción del mismo Tratado de Cabrevación, se dijo que en la Ciudad de Barcelona y su territorio se permitían hasta el número de cuatro señores, uno directo, y tres medianos; pero que en lo restante del principado solo podía existir el directo: esta regla así general parece la limitación e aquellos parages en que por ley, privilegio, o consuetud inmemorial se observa lo contrario, como acontece en algunos pueblos, o comarcas en que puede haber a mas del directo un mediano.⁴¹

En acabar la seva introducció, Tos havia deixat clar que la causa de capbreuació, un instrument aparentment arcaic, podia ser iniciada pels antics emfiteutes esdevinguts senyors mitjans, que podrien incloure la nova burgesia barcelonina:

Hallándose el Predio establecido en Barcelona, o su Territorio limitado dicho Hort, y Viñet, logra el Enfiteuta, que restablece otra ventaja. Tal es el constituirse Señor Mediano, gozando de las Prerrogativas del Directo, en erigir Tribunal, obligar al Enfiteuta à Cabrear, percibir Laudemios, y otras.⁴²

En certa manera, es podria dir que la realitat barcelonina dels senyors mitjans impregna tot el tractat i dificulta qualsevol interpretació apressada construïda a partir dels binomis senyor-emfiteuta o noble-pagès. També és interessant ressenyar que pràcticament tots els exemples es refereixen a Barcelona.

41. Jaume Tos i URGELLÈS, *Tratado de la Cabrevación*, amb un estudi introductor de Rosa Congost, Documenta Universitaria, Girona, 2007, p. 179.

42. *Ibidem*, pp. 56-57.

De fet, a l'inici de l'addició del 1789 Tos reconeix que en la primera edició del seu llibre, el 1784, en concedir molt protagonisme als senyors mitjans, havia posat l'èmfasi sobretot en fets que eren pràcticament exclusius de l'àrea barcelonina. En canvi, no hi figuraven altres realitats com ara —deia— la dels censos a «nua percepció».

Els darrers exemples que aportaré són extrets del jurista Pere Nolasco Vives. En la seva obra, publicada entre el 1832 i el 1835, sobre els Usatges i altra legislació catalana vigent, Vives no dubta a elogiar l'emfiteusi perquè —diu— ha contribuït al progrés del país, però deixa entendre, tanmateix, que el seu estudi no ha de ser fàcil «porque cada pueblo tiene sus reglas particulares».⁴³ En el mateix llibre, Vives fa referència a l'increment del valor dels censos emfitèutics contemporanis en relació amb els primitius, que ell troba justificable perquè el treball d'aquells avantpassats havia estat més meritori, amb l'exemple dels terrenys de la dreta de la Rambla de Barcelona. També assenyala com a època inflacionista els anys que van del 1795 al 1808, període en el qual el valor de les finques es va reduir a una quarta o una cinquena part, fet que va obligar alguns emfiteutes a renunciar a les finques a la ciutat de Barcelona; diu que, tot i així, van perdre menys que si les haguessin comprades i assenyala que, en els vint anys anteriors, els preus de les cases de Barcelona havien augmentat quatre o cinc vegades i els censos no ho havien fet.

En el día a pesar de lo dicho se dan otra vez solares y aun casas a unos censos muy crecidos. Y esto manifiesta, como se ha indicado antes, que las fincas son como todas las demás cosas, que se compran a mayor o menor precio según la abundancia de compradores y de metálico. Pero no de esto puede argüirse, que el enfiteusis sea injusto porque pueda venir un día que las fincas desmerezcan mucho de valor y el enfiteuta tenga que dimitir la finca perdiendo el capital empleado en la construcción: pues si bien se examina aun no perderá tanto como perdería si hubiese comprado el solar o la casa. Si no se le hubiese dado a censo habría tenido que com-

43. Pedro Nolasco VIVES Y CEBRIÁ, *Traducción al castellano de los Usages y demás derechos de Cataluña que no están derogados o no son notoriamente inútiles, con indicación del contenido de estos y de las disposiciones por las que han venido a serlo*, Imprenta de J. Verdaguer, Barcelona, 1832-35, p. 265.

prar el terreno y habría desembolsado un capital para la compra que ahora es muchas veces duplicado y aun triplicado del valor de la construcción.⁴⁴

Veiem, doncs, que la simple lectura de les consideracions sobre l'emfiteusi fetes per dos juristes importants com són Jaume Tos, a finals del segle XVIII, i Pere Nolasc Vives, en el segon terç del segle XIX, ens proporciona nombroses pistes per seguir sobre la urbanització de l'època moderna a l'Europa mediterrània.

4. *Per acabar: la importància del regional*

El mateix historiador que hem començat citant, Jan De Vries, com a ideòleg de la revolució industrial, el 1984 havia qualificat la urbanització com un dels principals fenòmens per estudiar de l'època moderna.⁴⁵ Recorreré a les paraules finals d'aquell llibre perquè em sembla que reflecteixen una de les idees principals d'aquesta xerrada: «la funció de la ciutat en el procés de creixement econòmic només pot ser compresa en un context ampli: el regional». De Vries qüestionava així, als anys vuitanta, la manera tradicional d'estudiar el fenomen de la urbanització, basada en la dicotomia món urbà / món rural. Com acostuma a passar amb les visions dicotòmiques, solen repercutir en les anàlisis històriques de manera negativa, accentuant el pes dels mateixos tòpics que les han alimentat. En el cas de l'emfiteusi, el tòpic d'haver estat concebuda com una figura jurídica arcaica i, per tant, fàcil d'encaixar en el món rural, ha prevalgut sobre l'evidència històrica del seu paper en processos d'urbanització importants. La ignorància d'aquest fet ha repercutit, de manera manifesta, en una major idealització de la propietat perfecta.

He volgut recuperar aquelles paraules de De Vries per reivindicar l'enfocament regional no només com la millor via per superar la dico-

44. Pedro Nolasco VIVES Y CEBRIÁ, *Traducción al castellano*, p. 320.

45. Jan DE VRIES, *La urbanización de Europa, 1500-1800*, Crítica, Barcelona, 1987; l'edició original anglesa data del 1984.

tomia rural-urbà, sinó també com l'única via per superar el dualisme Europa del Nord i Europa del Sud en molts dels debats acadèmics avui dia oberts, que he exemplificat en aquesta xerrada amb l'exemple de la revolució industriosa, que el mateix De Vries ha conceptualitzat com un fenomen exclusivament nord-occidental. En aquest cas, el tòpic d'una Europa mediterrània poc desenvolupada ha prevalgut sobre les evidències històriques de processos importants d'especialització agrària, impossibles sense el desenvolupament d'un mercat. La ignorància del que va succeir a l'Europa mediterrània pot repercutir fàcilment en una idealització del mercat com a motor del creixement econòmic.

Per demostrar i denunciar les visions esquemàtiques que s'amaguen sota aquest plantejament, he apel·lat a algunes obres clàssiques d'historiadors de l'Europa mediterrània de les dècades centrals del segle xx. Aquells historiadors, que també reivindicaven els estudis regionals, és a dir, estudis que integressin el món rural i el món urbà, participaven activament en els fòrums acadèmics internacionals i protagonitzaven debats molt vius. No és culpa seva, doncs, que els seus estudis avui amb prou feines siguin tinguts en compte en molts debats econòmics actuals.

He volgut aprofitar aquest fòrum, on no hi manquen els joves, per denunciar-ho en veu alta. Perquè hem de ser conscients que de nosaltres, i només de nosaltres, depèn que els nostres estudis històrics continuïn essent vàlids per avançar en el coneixement històric.